

Harakat-Tayanch A'zolarida Kamchiliklari Bo'Lgan Bolalar

Xalimova Ozoda Ma'murjon qizi¹

Annotatsiya: Ushbu maqolada harakat tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar haqida, ulardagi nuqsonning kelib chiqish sabablari, oldini olish, davolash, qanday turlari mavjudligi profilaktikasi, yoritilgan. Ta'lim-tarbiya berish yo'llari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Bolalar serebral falaji, poliometit, artrogripoz, miya falaji, kompleksli nuqsonli, anomal bola, nutqiy motorika, shol kasalligi, xondrodistrofiya.

Serebral falajlik tashxisida asosan tayanch-harakat a'zolarida va qisman aqliy rivojlanishda oqsash kuzatiladi. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining Bolalarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va rehabilitatsiya qilish sho'basini mudiri Azizbek Mutaliyev ixtisoslashgan maktablar to'g'risida batafsil ma'lumot berdi:

— Bugungi kunda Xalq ta'limi vazirligi tizimida imkoniyati cheklangan, jismoniy yoki psixik rivojlanishda nuqsoni bor bolalar uchun 85ta ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlar faoliyat ko'rsatyapti. Mazkur muassasalarning:

- 50 tasi aqliy rivojlanishida nuqsoni bor;
- 17 tasi kar va zaif eshituvchi;
- 14 tasi ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi;
- 3 tasi tayanch-harakat a'zolari shikastlangan;
- 1 tasi nutqida og'ir nuqsoni bor bolalar uchun ixtisoslashtirilgan. Ushbu muassasalarda 18 533 nafar o'g'il-qiz ta'lim-tarbiya olmoqda.

Harakat tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar serebral falaji polimelit (shol kasalligi asorati) harakat tayanch a'zolarining turli tug'ma va orttirilgan deformatsiyasi, artrogripoz, oyoq qo'llarining majruxligi, axondroshgaziya yoki xondrodistrofiya- tana, bo'yin boshning normal rivojlanayotgan bir paytida tug'ma oyoq qo'l suyaklari o'sishining orqada qolishi, miopatiya- mushak to'qimalarida modda almashinuvi bilan bog'liq bo'lgan irsiy kasallikda mushaklar yaxshi qisqarmaydi, kishi qo'l oyoqni harakatga keltira olmaydi.

Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar serebral falaji, poliomielit (shol kasalligi asorati), harakat-tayanch a'zolarining turli tug'ma va orttirilgan deformatsiyasi - artrogripoz, oyoq-qo'llarning majruxligi, axondroplaziya yoki xondrodistrofiya -tana, bo'yin, boshning normal rivojlanayotgan bir paytida tug'ma oyoq-qo'l suyaklari o'sishining orqada qolishi, miopatiya - mushak to'qimalarida modda almashinuvi bilan bog'liq bolgan irsiy kasallikda mushaklar yaxshi qisqarmaydi, kishi qo'l-oyoqni harakatga keltira olmaydi.

Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalarning ko'pchiligida miya falaji kuzatiladi. Bolalar serebral falaj kasalligi hali yetilmagan, shakllanib bo'lmagan miyaning kasalligidir. Onaning xomiladorlik davrida ma'lum kasalliklar bilan kasallanishi, tug'ilish vaqtidagi patologik o'zgarishlar, tug'ilgandan to' bir yoshgacha davr ichida bolani kasallanishi natijasida bosh miyaning harakat zonalarini shikastlanadi, uning natijasida esa miyaning yaxlit yetilishi kechikadi va buziladi. Oqibatda bolaning umumiy hamda nutqiy motorikasi (harakatchanligi) faoliyati buziladi. Nutqning rivojlanmasligi esa intellektual rivojlanishni sekinlashtiradi. Kishi organizmining asosiy funksiyalari - nafas olish, qon

¹ Namangan Davlat Universiteti Pedagogika-psixologiya fakulteti Defektologiya (Logopediya) yo'nalishi 3-bosqich talabasi

aylanish, yutunish, tana harakati, nutqiy harakatlar va boshqalar harakat orqali – mushaklarning qisqarish natijasida sodir etiladi. Harakatlar ixtiyoriy va ixtiyorsiz bo'ladi. Aniq maqsadni ko'zlab bajarilgan ixtiyoriy harakatlar inson xatti-harakati, hissiy-irodaviy qobiliyati, bilish faoliyatini, hulqining shakllanishida asosiy rol o'ynaydi.

Bolalar serebral falaji (BSF) - bosh miyaning harakat zonalari va harakatlarni o'tkazuvchi yo'llarining birlamchi jarohatlanishi bilan namoyon bo'luvchi markaziy nerv tizimi kasalligi. Bolalar serebral falajida miyaning harakat va nutq harakat tizimlarining erta organik jarohatlanishi kuzatiladi. Ushbu nuqsonlarning sabablari turli-tuman bo'lishi mumkin: infeksiyon kasalliklar, ayniqsa virusli infeksiyon kasalliklar; xomiladorlik davrida zaxarlanish va turli xildagi jarohatlar; surunkali kasalliklar; ona va homilaning qon guruhi yoki rezus fiaktori bo'yicha o'zaro mos kelmasligi hamda boshqa sabablar; ba'zi holatlarda esa, masalan onaning tug'ruq vaqtida kamchiliklarga yo'l qo'yilishi natijasida kelib chiquvchi tug'ruq jarohatlari; xomilaning o'z o'qiga o'ralib qolishi natijasida bolada kislorod yetishmasligining paydo bo'lishi va buning oqibatidagi bosh miya nerv hujayralarining zararlanishi.

Bolalar serebral falajida nutqiy buzilishlarni iloji boricha erta aniqlash va korreksion-logopedik ishlarni o'z vaqtida boshlash juda muhim hisoblanadi. Logopedik tekshirish vaqtida bolaning artikulyatsion, nafas va ovoz apparatlarining holatini va ishlash vaqtidagi hamkorligi darajasini aniqlab olish zarurdir. Buning uchun esa quyidagilarga: yuz muskullarining tonusiga; majburiy va keskin harakatlar, tonus o'zgarishining mavjudligiga; harakatlarning hajmiga; og'izning avtomatlashgan harakatlarning mavjudligi yoki mavjud emasligiga; logopedning barmog'i yordamida og'iz va og'iz atrofi sohalarini stimullash - jalb qilish jarayoniga javob reaksiyasining mavjudligiga e'tibor qaratish lozim.

Serebral falajlangan bolalar bilan ilk yosh davrda olib boriladigan reabilitatsion ishlarni oilada va maktabgacha tarbiya muassasalarida uzviy bog'langan holda olib borish lozim. Davolov-korreksion-rivojlantiruvchi, reabilitatsion ish tizimi fizioterapevt, davolovchi jismoniy tarbiya mutaxassisi, nevropatolog, logoped va oligofrenopedagogning hamkorlikdagi kompleks ishi asosida amalga oshiriladi.

Harakat-tayanch a'zolarida kamchiliklari bo'lgan bola oqibatida tilning lug'at tarkibi va grammatik tuzilishining o'ziga xosligi R.YE.Levina, V.K.Orfinskaya, N.N.Traugott, S.N.Shaxovskaya, V.K.Vorobyeva, B.M.Grinshpun, L.F.Filicheva, G.V.Chirkina, A.V.Yastrebova, V.YE.Sobotovich, V.A.Kovshikov va boshqa olimlarning ilmiy tadqiqot ishlarida keng talqin qilinadi.

Bu ishlarda nutqning talaffuzi, lug'at boyligi, grammatik tuzilishiga, bog'lanishli nutqni tuzatishga oid ta'lim jarayonida bolalar tomonidan nutqning mantiqiy va tovush jihatlarining o'zlashtirilishi masalalariga e'tibor qaratiladi.

K.P.Bekker va M.Sovak harakat-tayanch a'zolarida kamchiliklari bo'lgan biologik, ijtimoiy sabablarni hamda ularning kombinatsiyasi ustunligi bilan bog'liq komponentlarni ajratadilar. An'anaviy tarzda nomlanuvchi eshituvchi soqovlik kinestik-motor buzilishlar yoki noqulay ijtimoiy ta'sirlar bilan shartlangan, o'ziga xos harakterga ega bo'lgan nutq rivojlanishining kechikishida namoyon bo'ladi.

I.T.Vlasenko, V.V.Yurtaykinning ta'kidlashicha, bunday bolalarning nutqiy faoliyatini tashkil etuvchi struktural tarkibiy qismlar orasida dissatsiatsiya aniqlangan. Ularning bir xillarida operatsion imkoniyatlarning saqlanganligi holatida maqsadli ko'rsatmalarning shakllanmaganligi mavjud; boshqalarida esa yetarlicha turg'un motivatsiyaning mavjudligi bilan birga, faoliyatning operatsion qatorida muayyan yetishmovchilik belgilangan.

Harakat-tayanch a'zolarida kamchiliklari bo'lgan turlicha, ya'ni nutq umuman mavjud emasligidan tortib, nutq buzilishining yengil shakllarigacha bo'lgan holatlarni qamraydi. Keyinchalik, L.F.Spirova va A.S.Yastrebovalar nutqning to'liq rivojlanmaganligini tuzatishda quyidagi korreksion ishlarni amalga oshirish lozimligini taklif etishadi:

1. Talaffuzni tuzatish (tovush va so'zlar artikulyatsiyasidagi kamchiliklar tuzatiladi, oydinlashtiriladi).

2. Tovush tahlili va soʻz sintezini birin-ketin reja asosida rivojlantirish.
3. Lugʻat va nutqni grammatik jihatdan rivojlantirish. Ana shu tizim asosida bolalar savodga oʻrgatiladi.

Logopedik yoʻnalishda, xususan, nutqi toʻliq rivojlanmagan bolalarning nutqiy rivojlanishi, ularga nutq normalari va qonun – qoidalarini oʻrgatish borasida juda koʻp izlanishlar olib borgan qator tadqiqotchilar nutqi toʻliq rivojlanmagan bolalar nutqiy rivojlanishining oʻziga xosligini tadqiq etish natijasida ularning lugʻat boyliklari normal rivojlanayotgan tengdoshlari nutqiga qaraganda miqdor, sifat jihatidan orqada qolishini isbotlaganlar.

- qoʻshimchalarning oʻzgarishi, koʻplik –lar son kategoriyasining oʻrnida birlik shaklining qoʻllanishi (doʻst-doʻstlar, stul-stullar, mushuk-mushuklar, daraxt-daraxtlar);
- shakl oʻzgarishida suppletivizmlarning yoʻqligi (odam-odamlar, bola-bolalar, ot-otlar).

Bunda okkazonal qoʻshimchalarni tanlash bir xil grammatik maʼnodagi ot shakllarining turlanishida paydo boʻladi. Koʻrinadiki, funksional elementlarning almashtirilib tanlanishi nutqiy vaziyatda doim talab etiladigan funksional kategoriyalar ostida sodir boʻladi. Bola nutqida grammatik shakllar ketma-ketligining oʻzlashtirilishi ularning semantik oppozitsiya darajasi bilan belgilanadi. Agar grammatik shakl asosida aniq, semantik qarama-qarshi qoʻyilgan kognitiv rivojlanish yotgan boʻlsa, u oson farqlanadi. Bu esa bolalarning bosh kelishikdagi birlik va koʻplik shakllarni farqlash erta oʻzlashtirilishini taʼminlaydi.

Tadqiqot natijalariga koʻra, okkazonal shakllar bilan bogʻliq agrammatizmlar normal bolalar uchun ham, nutqi toʻliq rivojlanmagan bolalar uchun ham xosdir.

Nutqi toʻliq rivojlanmagan bolalar nutqining harakterli xususiyatlaridan yana biri bir vaqtning oʻzida nutq grammatik qurilishining ikki usulini oʻzlashtirish xususiyatiga ega:

- soʻzlarni boʻlaklarga ajratmasdan, yaxlit holatda oʻzlashtirish (taqlid qilish mexanizmi asosida);
- analiz va sintez mexanizmi asosida soʻzlarni va uni tashkil etuvchi morfemalarini ajratishni oʻzlashtirish. Bu nutqi toʻliq rivojlanmagan bolalarda ancha sekin kechishi belgilangan.

Harakat-tayanch aʼzolarida kamchiliklari boʻlgan bolalar nutqida sintaktik imkoniyatlarning buzilishini mohiyatiga koʻra chuqur sintaktik buzilish hamda yuzaki sintaktik buzilishga ajratish mumkin.

Nutqda sintaksisning chuqur buzilish darajasini soʻz birikmalari semantik komponentlari oʻrtasida (obyektiv, relyativ, atributiv) munosabatlarni oʻzlashtirishda gap ifoda semantik tizimini tashkil etishdagi qiyinchiliklarda paydo boʻladi. Yuzaki darajadagi buzilish holati soʻzlar oʻrtasidagi grammatik bogʻliqlikning buzilishida, gapda soʻzlarni notoʻgʻri ketma-ketlik asosida shakllantirish holatlarida paydo boʻladi.

Baʼzan harakat-tayanch aʼzolarida kamchiliklari boʻlgan bolalar nutqiy vaziyatda dastlab bitta gapda 3-5ta oʻzgarmagan oʻzak-soʻzdan foydalanishadi. Keyinchalik, nutqning rivojlanishi jarayonida ular soʻz oʻzgartirishni ham egallab oladilar, biroq ular soʻzlarni biriktirishni eski usullardan foydalangan holda oʻz fikrlarini ifodalaydilar. Harakat-tayanch aʼzolarida kamchiliklari boʻlgan bolalar nutqining grammatik jihatdan rivojlanish xususiyatlarini nutq holatini normadagi maʼlumotlar bilan solishtirish natijasida bolaning nuqsonli nutq fazasini belgilash, til komponentlarining shakllanganlik darajasini baholash, tashxis qoʻyish hamda ular bilan korreksion-pedagogik ishlarni toʻgʻri tashkil etish uchun muhimdir.

Xulosa oʻrnida shuni aytishimiz mumkinki, yuqoridagilardan koʻrinib turibdiki, harakat-tayanch aʼzolarida kamchiliklari boʻlgan bolalarni maxsus oʻqitish natijasida ularda til tizimidagi nutqiy munosabatlar shakllanadi, sodda va ancha keng tarqalgan murakkab gaplar oʻzlashtiriladi. Maktab yoshiga yetganida esa, oʻz nutqida sodda (4-6 soʻzli), keng tarqalgan gaplarni qoʻllashga oʻtadi. Nutqi toʻliq rivojlanmagan oʻquvchilar murakkab gaplarni nafaqat nutqda qoʻllashga, balki ularni grammatik jihatdan toʻgʻri tuzishga ham oʻrganishadi. Bu esa, nafaqat muloqot qilishning osonlashganini, balki ularning ona tilini oʻzlashtirib borayotganligidan ham dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Raxmanova V.S. "Korreksion pedagogika va logopediya"- Moliya-iqtisod-T, 2007-yil
2. Ayupova M. Yu. Logopediya.T. "O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati" 2007-yil
3. Raxmanova V.S. "Defektalogiya asoslari"- "VORIS-NASHRIYOT T. 2012-yil
4. Raxmanova V.S."Maxsus pedagogika"-T. 2005-yil
5. M.Y.Ayupova. Logopediya Toshkent 2007-yil

